

Hubert Pierzchała <https://orcid.org/0009-0002-1145-6153>

Akademia Piotrkowska

e-mail: hubert.pierzchala.v13@gmail.com

Rosjanie w narracji Januariusa Aloysiusa MacGahana na przykładzie dzieła pt. „Kampania nad Oksusem i upadek Chiwy”

Russians in the narrative of Januarius Aloysius MacGahan,
as exemplified by the work entitled
„Campaigning on the Oxus, and the fall of Khiva”

Abstrakt

Rosyjska ekspedycja na chanat chiwański w 1873 r. była jednym z ostatnich kroków w przejściu kontroli nad Azją Środkową przez cara. Towarzystwo zagranicznych obserwatorów z państw zachodnich zostało ograniczone do kilku osób. Jedną z nich był amerykański korespondent wojenny, Januarius Aloysius MacGahan, który spisał wspomnienia z wyprawy w dziele pod tytułem *Campaigning on the Oxus, and the fall of Khiva*. Jest to jedno z niewielu nierosyjskich źródeł dotyczących tego wydarzenia. Autor skupił się w nim przede wszystkim na własnych odczuciach, geografii, tradycjach miejscowej ludności oraz interakcjach z Rosjanami. Początkowo może wydawać się, że narrator jest obiektywny ze względu na brak bliskich więzi z caratem, to jednak w tekście znajdują się fragmenty, które można określić jako prorosyjskie. Niniejszy artykuł skupi się na przedstawieniu, interpretacji i kontrargumentacji takiej narracji.

Abstract

The Russian expedition to the Khivan Khanate in 1873 was one of the last steps in taking control over Central Asia by the tsar. The companionship of the foreign observers was restricted to a few people. One of them was Januarius Aloysius MacGahan, an American war correspondent, who wrote down his memories of this campaign in a work named *Campaigning on the Oxus, and the fall of Khiva*. It is one of the few non-Russian works about this event. The author focused mainly on his own feelings, the geography, the local people's traditions, and the interactions with Russians. At the

beginning, it may seem that the narrator is objective because of his lack of close bonds with the Tsardom; however, there are fragments in the text, which can be called pro-Russian. This article will focus on the presentation, interpretation, and counterargumentation of this kind of narration.

Słowa kluczowe: Chanat Chiwy, Januarius Aloysius MacGahan, carat

Keywords: Khanate of Khiva, Januarius Aloysius MacGahan, Tsardom

W drugiej połowie XIX w. Imperium Rosyjskie zintensyfikowało agresywną politykę względem państw Azji Centralnej. W tym okresie Rosjanie wytoczyli muzułmanom kilka zwycięskich wojen. Jedną z ostatnich i przełomowych była ekspedycja na chanat Chiwy w 1873 r.

W jej trakcie wojskom carskim towarzyszyło niewielu obcokrajowców z „białych” państw. Jednym z nich był Januarius MacGahan, amerykański korespondent wojenny. Na początku przedstawię skondensowaną wersję jego życiorysu ze względu na nieobecność tej postaci w polskiej historiografii. W dalszej części artykułu przejdę do opisu prorosyjskiej narracji, którą można znaleźć w jego wspomnieniach z wyprawy wojennej.

Rozważania jednak należy zacząć od krótkiego omówienia konfliktu rosyjsko-chiwańskiego, który również jest praktycznie w ogóle nieopracowany przez polskich badaczy. Poznanie kilku faktów na jego temat jest kluczowe w pełnym zrozumieniu tematu artykułu. Ta część tekstu jest również ważna z tego powodu, że autor dziennika nie zagłębia się dokładnie w przebieg działań bojowych, co wymusza na czytelniku zapoznanie się z innymi źródłami.

Pozyskiwanie kontroli nad środkowoazjatyckimi chanatami przez carów było procesem stopniowym. Prekursorem polityki podboju stepów był Piotr I Wielki. Rozpoczęcie działań zaczepnych było możliwe dopiero za jego rządów, ponieważ to wówczas Rosjanie ostatecznie podporządkowali sobie znaczną część Syberii, co dawało możliwość wysłania sił do innych regionów bliskiej zagranicy. Powodem do podjęcia akcji kolonizacyjnej Azji Centralnej była plotka o zasobach złota, które znajdowały się na jej terenie.

Za rządów tego władcy przeprowadzono trzy ekspedycje przeciwko Azjatom Środkowym. W latach 1714-1719 odbyły się dwa pochody na chanat Dżungaru, które zakończyły się porażką wojsk carskich¹. Z kolei w 1717 r. przeprowadzono wyprawę skierowaną przeciwko chanatowi Chiwy. Pomimo początkowego sukcesu, doszło do rokowań, dzięki którym chan namówił przeciwnika do rozproszenia sił, co przyczyniło się do ich późniejszego rozgromienia przez miejscowych².

¹ Р.Г. Буканова, *Российско-Казахские отношения в XVI-XIX вв.*, „Вестник Академии Наук Республики Башкортостан” 2021, Т. 40, No. 3, s. 53.

² Więcej o pochodzie na chanat chiwański w 1717 roku w: Ж.Х. Адиллов, *Экспедиция Александра Бековича-Черкасского в Среднюю Азию: историографическая динамика*,

Po tych porażkach aktywność Rosjan na kierunku środkowoazjatyckim została ograniczona na ponad sto lat. Drugą próbę podporządkowania sobie chanatu chiwańskiego podjęto dopiero pod koniec lat 30. XIX w. Zimą, na przełomie 1839 i 1840 r., Wasilij Perowski³ podjął kolejną ekspedycję przeciwko Chiwie. Wyprawa zakończyła się porażką ze względu na źle zorganizowaną logistykę, ekstremalne warunki atmosferyczne oraz masowe szerzenie się chorób i śmierci wśród zwierząt oraz żołnierzy⁴. Dwa lata później pomiędzy Imperium Rosyjskim a chanatem Chiwy została zawarta ugoda. Zgodnie z nią Rosjanie otrzymali gwarancję bezpieczeństwa od napadów ze strony miejscowych, rosyjscy handlarze otrzymali przywilej bezcłowego i swobodnego handlu w kilku chańskich miastach oraz ustalono granicę rosyjsko-chiwańską na liniach rzek Ust-Urt i Amu-Darii⁵.

Intensyfikacja wojennej polityki wobec środkowoazjatyckich chanatów przypadła na drugą połowę XIX w., jak wspomniałem we wstępie. Całkowite wejście tego regionu do rosyjskiej strefy wpływów zajęło ponad trzy dekady.

Na początku lat 50. Romanowowie wytoczyli wojnę chanatowi Kokand. W ciągu kilkunastu lat kolonizatorzy zajęli między innymi Ak-Maczeti, Taszkient, Chodżent oraz pobili tubylców pod Ikanem⁶. W 1868 r. obie strony zawarły traktat pokojowy. Na jego mocy środkowoazjatyckie państwo znalazło się pod protektorem cara⁷.

W połowie lat 60. Rosjanie otworzyli drugi front w Azji Środkowej. Celem agresji stał się emirat Buchary. Podczas kampanii wojennej wojska napastnicze wygrały bitwę pod Indżarem oraz zdobyły między innymi Ura-Tjube, Dżizak, Samarkandę⁸. W 1868 r.

„O‘zbekiston tarixi” 2014, No.4, s. 47-61.

³ Wasilij Aleksiejewicz Perowski (1795-1857) - wojskowy armii rosyjskiej. Wstąpił do niej w 1811 r. w stopniu chorążego po zdaniu szkoły Murawjowa. W trakcie swojej służby brał udział w wojnach napoleońskich oraz w wojnie rosyjsko-tureckiej z lat 1828-1829. Podczas konfliktu z Turcją otrzymał stopień generała-majora. W latach 1833-1842 i 1851-1857 pełnił funkcję generała-gubernatora w Guberni Orenburskiej. W 1855 r. otrzymał tytuł grafa. Zob. Б. Тагеев, *Перовский, Василий Алексеевич*, [w:] *Русский биографический словарь*, Т. 13, ред. А. А. Половцов, Санкт-Петербург 1902, s. 530-540.

⁴ Więcej o zimowej ekspedycji na chanat Chiwy z lat 1839-1840 w: G. Wojciechowski, *Chiwa 1839-1840, Zabrze-Tarnowskie Góry* 2016, s. 47-69.; М.И. Иванин, *Описание Зимнего похода в Хиву в 1839-1840 году*, Санкт-Петербург 1874.

⁵ И.В. Захарьин, *Посольство в Хиву в 1842 году (По рассказам и запискам очевидца)*, „Исторический вестник” 1894, No. 11, s. 440.

⁶ Więcej o wojnie rosyjsko-kokandzkiej w: М.А. Терентьев, *История завоевания Средней Азии*, т. 1, Санкт-Петербург 1906, s. 212-321.

⁷ О.В. Боронин, *К вопросу о периодизации политики России в Средней Азии во второй половине 60-х первой половине 80-х гг. XIX в.*, „Известия Алтайского государственного университета” 2005, No. 4, s. 8.

⁸ Więcej o wojnie bucharsko-rosyjskiej w: А.М. Malikov, *The Russian conquest of the Bukharan Emirate: military and diplomatic aspects*, „Central Asian Survey” 2014, No. 33, s. 180-198.

obie strony podpisały traktat pokojowy. W myśl jego postanowień Buchara utraciła część terytorium na rzecz Rosji oraz stała się zależna od północnego sąsiada⁹.

Pięć lat po znalezieniu się Buchary i Kokandu w rosyjskiej strefie wpływów wojskowi podjęli kolejną próbę pokonania Chiwy. Siły carskie zostały podzielone na cztery grupy: kolumna turkiestańska pod dowództwem Kaufmanna liczyła 5500 żołnierzy, kolumna orenburska dowodzona przez Werewkina zebrała 3500 ludzi, natomiast dwa ostatnie oddziały (Łomakin – 3000 mężczyzn, Markozow – 2000 członków) ruszyły od strony Morza Kaspijskiego¹⁰. Z wymienionych formacji wyłącznie ta pod dowództwem Wasilija Markozowa¹¹ nie dotarła do stolicy wroga.

Pierwotnie punktem startowym dla oddziału Markozowa miał być Krasnowodzk. Ostatecznie doszło do jego zmiany na Czikiszliar ze względu na mniejszą odległość do miejsca docelowego. Sama kolumna krasnowodzka została podzielona na kilka części, żeby ułatwić przejście trasy.

Jednostki wyruszały stopniowo z Czikiszliaru na początku lutego. W ciągu następnych kilku tygodni żołnierze Markozowa starli się parokrotnie z oddziałami Turkmenów, podczas których obie strony ponosiły straty¹². Wyprawa na tym odcinku była trudna z powodu braku wody oraz wysokich temperatur, co doprowadzało do osłabiania się zwierząt i ludzi. 21 kwietnia 1873 r. dowódca kolumny wydał rozkaz do odwrotu.

Grupa Nikołaja Werewkina¹³ wyszła z Orenburga w połowie lutego. Jej podróż do kanałów Karabajli, gdzie 14 maja doszło do zjednoczenia kolumn orenburskiej i man-

⁹ S. Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, London-New York 2004, s. 32-33.

¹⁰ Siły Łomakina wyruszyły z Mangyszłaku (obecnie Kazachstan), natomiast jednostki Markozowa z Czikiszliaru (obecnie Turkmenbaszy w Turkmenistanie). Zob. А.А. Керсновский, *История русской армии. Том второй. От взятия Парижа до покорения Средней Азии. 1814-1881 г.г.*, Москва 1993, s. 291.

¹¹ Wasilij Iwanowicz Markozow (1838-1908) – rozpoczął służbę w wojsku carskim w 1854 r. Wziął udział w wojnie krymskiej, wojnie kaukaskiej i wyprawie na chanat chiwański w 1873 r. W trakcie swojej służby publikował artykuły na temat armii. Zob. Маркозов, Василий Иванович, [w:] *Военная энциклопедия*, т. 15, ред. В.Ф. Новицкий, Санкт-Петербург 1914, s. 200.

¹² Więcej o przebiegu trasy kolumny krasnowodzkiej w: Н.И. Гродеков, *Хивинский поход 1873 года. Действия кавказских отрядов*, Санкт-Петербург 1888, s. 62-346.; В.И. Маркозов, *Красноводский отряд. Его жизнь и служба со дня высадки на восточный берег Каспийского моря по 1873 г. включительно*, Санкт-Петербург 1898, s. 129-205.

¹³ Nikołaj Aleksandrowicz Werewkin (1820-1878) – w 1839 r. ukończył 1. Moskewski Korpus Kadetów. Brał udział w tłumieniu powstania na Węgrzech, w wojnie krymskiej oraz ekspedycjach w Turkiestanie. Zmarł w 1878 r. Zob. Веревкин, Николай Александрович, [w:] *Военная энциклопедия*, т. 5, ред. К.И. Величко, Санкт-Петербург 1911, s. 319.

gyszalckiej, trwała trzy miesiące¹⁴. Większość tygodni minęła bez problemów. Do starć z Chiwańczykami doszło dopiero na początku maja tegoż roku, kiedy to armia carska zbliżała się coraz bardziej do stolicy chanatu.

Oddziały dowodzone przez Nikołaja Łomakina¹⁵ opuściły Mangyszłak w połowie kwietnia. Była to część wojsk carskich, która najpóźniej rozpoczęła pochód. Podróż tego oddziału do miejsca połączenia z kolumną mangyszalcką zajęła około miesiąc¹⁶. Teren, przez który żołnierze musieli się przedzierać, był trudny do pokonania ze względu na małą liczbę studni oraz rozległość pustyni. Z tego powodu tempo żołnierzy nie było wysokie, pomimo presji czasu, którą narzuciła grupa Werewkina.

15 maja 1873 r. obie kolumny kontynuowały wspólnie marsz. Dotarły do miejsca docelowego w ciągu prawie dwóch tygodni. Szturm na mury stolicy rozpoczął się 28 maja. Oblężenie nie było długie, ponieważ załoga miasta poddała się tego samego dnia.

Kolumna turkiestańska, która znajdowała się pod dowództwem głównodowodzącego wszystkich sił – Konstantina von Kaufmana¹⁷, spóźniła się na zajęcie Chiwy. Ta część wojsk została podzielona na dwie części, żeby ułatwić im wędrówkę przez Azję Środkową. Jedną z nich dowodził Kaufman, natomiast drugą zarządzał Wielki Książę Mikołaj Konstantynowicz. Z tego powodu wyznaczono dwa miasta, z których żołnierze mieli rozpocząć marsz. Głównodowodzący wybrał Taszkient, natomiast Romanow startował z Kazalińska.

Obie grupy ruszyły w podróż na początku marca. Ich pochód trwał prawie trzy miesiące i nie był spokojny z powodu zmiennych warunków atmosferycznych oraz

¹⁴ Więcej o podróży kolumny orenburskiej w: E.C. Саранчов, *Хивинская экспедиция 1873 года*, Санкт-Петербург 1874, s. 47-127.

¹⁵ Nikołaj Pawłowicz Łomakin (1830-1903) – kształcił się w Połockim Korpusie Kadetów. Wstąpił do armii w 1848 r. W latach 1850-1863 walczył w wojnie kaukaskiej. W 1873 r. wziął udział w wyprawie na chanat chiwański, natomiast w latach 1880-1881 uczestniczył w ekspedycji achaltekńskiej. W 1897 r. przeszedł na emeryturę. Zob. Ломакин, Николай Павлович, [w:] *Военная энциклопедия*, т. 15, red. В.Ф. Новицкий, Санкт-Петербург 1914, s. 36.

¹⁶ Więcej o trasie kolumny mangyszalckiej w: М. Алиханов-Аварский, *Поход в Хиву (кавказских отрядов). 1873. Степь и оазис*, Санкт-Петербург 1899, s. 7-171.

¹⁷ Konstantin Pietrowicz von Kaufmann (1812-1882) – wojskowy armii carskiej. Rozpoczął karierę w 1844 r., kiedy trafił na Kaukaz. Uczestniczył w działaniach bojowych na froncie kaukaskim w trakcie wojny krymskiej. W 1865 r. został wyznaczony na generała-gubernatora Kraju Północno-Zachodniego. Dwa lata później otrzymał ten sam urząd w Turkiestańskim Generalnym Gubernatorstwie, przez co objął dowodzenie nad wojskami w Turkiestańskim Okręgu Wojskowym. Z ich pomocą poprowadził kampanie przeciwko emiratowi Buchary, chanatowi Chiwy i chanatowi Kokandu. Zob. *Кауфман (Константин Петрович фон-К., 1818-82)*, [w:] *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, т. XIVа, red. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, Санкт-Петербург 1895, s. 775.

ataków ze strony tubylców¹⁸. Głównodowodzący dotarł do miejsca docelowego 29 maja 1873 r. – dzień po zdobyciu stolicy.

Pod koniec sierpnia 1873 r. podpisano traktat pokojowy pomiędzy oboma państwami. W myśl postanowień na terenie środkowoazjatyckiego państwa wprowadzono specjalne przywileje dla Rosjan, chan oddał część terytorium zwycięskiej stronie, zobowiązał się zapłacić kontrybucję oraz uznał zwierzchność cara¹⁹.

Po omówieniu konfliktu rosyjsko-chiwańskiego przejdę do przedstawienia biografii centralnej postaci artykułu, co zostało zapowiedziane we wstępie. Januarius Aloysius MacGahan urodził się w 12 czerwca 1844 r. na farmie w okolicy Lexington, w hrabstwie Perry, w stanie Ohio²⁰. Był synem Jamesa i Esther MacGahanów, irlandzkich imigrantów, którzy zawarli małżeństwo cztery lata przed narodzinami syna²¹. Stracił ojca we wczesnym dzieciństwie.

W wieku nastoletnim rozpoczął pracę zarobkową na okolicznych farmach. W wieku 17 lat aplikował na stanowisko nauczyciela w szkole, jednak został odrzucony ze względu na nikłe doświadczenie²². Przez następne pięć lat mieszkał w St. Louis w stanie Indiana, gdzie studiował, pisał dla prasy oraz pracował jako księgowy w domu Johna Daly'ego²³.

W grudniu 1868 r. wyjechał do Europy, żeby studiować prawo, jednak nie udało mu się dostać na uniwersytet²⁴. Mieszkał we Francji, Belgii i Niemczech, dzięki czemu nauczył się niemieckiego i francuskiego.

¹⁸ Więcej o wydarzeniach z podróży kolumny turkiestańskiej w: Д. Колокольцов, *Экспедиция в Хиву в 1873 году. От Джизака до Хивы. Походный дневник полковника Колокольцова*, „Военный сборник” 1873, No. 8, s. 379-394.; Д. Колокольцов, *Экспедиция в Хиву в 1873 году. От Джизака до Хивы. Походный дневник полковника Колокольцова*, „Военный сборник” 1873, No. 9 s. 19-71.

¹⁹ *Гендеманский мирный договор между Россией и Хивой 12 августа 1873 г.*, [w:] *Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917*, red. Е.А. Адамов, Москва 1952, s. 129-134.

²⁰ B.F. Lauriston, *MacGahan, Januarius Aloysius*, [w:] *Dictionary of American Biography*, Vol. 12, ed. M. Dumas, New York 1933, s. 45.

²¹ H. Howe, *Historical Collections of Ohio in Two Volumes; An Encyclopedia of the State: History Both General and Local, Geography with Descriptions of Its Counties and Villages, Its Agricultural Manufacturing, Mining and Business Development, Sketches of Eminent and Interesting Characters, Etc.*, With Notes of a Tour Over It in 1886; The Ohio Centennial Edition. Vol. II, Cincinnati 1907, s. 394.

²² *Ibidem*, s. 394.

²³ С.И. Косарев, И.В. Косарева, *Американский агент «Русского влияния» (памяти Я.А. Мак-гахана)*, „Вестник БГУ” 2016, No. 4, s. 43.

²⁴ S.F. Allanazarov, *The First American Journalist To Come To The Khiva Khanate*, „The American Journal of Social Science and Education Innovations” 2021, Vol. 3, No. 9, s. 53.

W trakcie wojny francusko-pruskiej stał się korespondentem wojennym dla „New York Herald”²⁵. Opisywał wydarzenia ze strony francuskiej, podróżując z oddziałami pod dowództwem generała Charlesa-Denisa Bourbakiego²⁶. Po powrocie do francuskiej stolicy obserwował rozwój Komuny Paryskiej. Został uwięziony przez Wersalczyków, jednak uwolniono go po interwencji amerykańskiego ambasadora we Francji – Elihu Washburne’a²⁷.

Pod koniec 1871 r., w Jalcie, poznał Barbarę Nikolajewną Elaginę, z którą zawarł związek małżeński dwa lata później²⁸. Rok później relacjonował podróż generała

²⁵ С.И. Гулишамбаров, Мак-Гахан (Януарий Алоизий *Mac-Gahan, 1844-1878*), [w:] *Энциклопедический словарь*, т. XVIII, red. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, Санкт-Петербург 1896, s. 453. „New York Herald” - Nowojorska gazeta wydawana w latach 1835-1924. Jej założycielem był James Gordon Bennett. Po jej przejściu przez New-York Tribune, została przemianowana na „New York Herald Tribune”, którą publikowano do 1966 r. Zob. J.M. Crouthamel, *Bennet’s New York Herald and the Rise of the Popular Press*, New York 1989; R. Kluger, *The Paper: The Life and Death of New York Herald Tribune*, New York 1986.

²⁶ Charles-Denis Bourbaki (1816-1897) – urodził się w Pau (południowo-zachodnia Francja). Był synem greckiego pułkownika, który zginął w 1827 r. w czasie wojny o niepodległość Grecji. Odebrał edukację w École Spéciale Militaire de Saint-Cyr. W 1836 r. dołączył do Żuawów. Dwa lata później został porucznikiem w Legii Cudzoziemskiej, natomiast po kolejnych czterech awansował na stopień kapitana w Żuawach. W 1857 r. otrzymał stopień generała dywizji. Brał udział we francuskim podboju Algierii, wojnie krymskiej, wojnie francusko-austriackiej oraz wojnie francusko-pruskiej. W trakcie swojej kariery piastował również urząd gubernatora wojskowego w Lyonie. Dekadę po zakończonym konflikcie z Prusami przeniesiono go na emeryturę ze względu na jego poglądy polityczne. W 1885 r. próbował dostać się do senatu, jednak jego kandydatura została odrzucona. Zob. Bourbaki, *Charles Denis Sauter (1816-1897)*, [w:] *Encyclopædia Britannica*, Vol. 4, ed. H. Chisholm, Cambridge 1911, s. 324-325.

²⁷ F.L. Bullard, *Famous War Correspondents*, Boston 1914, s. 119. Elihu Washburne (1816-1887) – amerykański polityk i dyplomata. W 1869 r. przez jedenaście dni piastował urząd sekretarza stanu. Krótki okres urzędowania, spowodowany był chorobą i rezygnacją ze stanowiska. W latach 1869-1877 pełnił funkcję ambasadora we Francji. Zob. L.E. Ellis, *Washburne, Elihu Benjamin (Sept. 23, 1816-Oct. 23, 1887)*, [w:] *Dictionary of American Biography*, ed. D. Malone, New York 1936, s. 504-506.

²⁸ О.Ю. Семенцов, «...Никогда не проявлял он бестактную болтливость или бесчестность». *Журналистская деятельность Мак-Гахана в 1870-е гг. и его роль в развитии российско-американских отношений*, „Военно-исторический журнал” 2010, No. 5, s. 30. Barbara MacGahan (1850-1904) – urodziła się w Tułach w rosyjskiej rodzinie arystokratycznej. Tamże uczyła się w żeńskim gimnazjum, które ukończyła. Po zakończonej wojnie francusko-pruskiej pojechała do Jałty, gdzie poznała Januariusa Aloysiusa MacGahana. W trakcie wojny rosyjsko-tureckiej (1877-1878) przebywała w Rumunii, gdzie zajmowała się synem i depeşami męża dla „Daily News”. Do 1880 roku pracowała w gazecie „Gołos”, „New York Herald” oraz „Sydney Herald”. W 1880 roku pojechała do Stanów Zjednoczonych, gdzie relacjonowała kampanię prezydencką dla „Gołosu”. Trzy lata później wróciła do Imperium

Williama Shermana do Imperium Romanowów²⁹. W tym samym roku był świadkiem obrad Trybunału Roszczeń Alabamy w Genewie³⁰.

W 1873 r. poznał Eugene'a Schuylera w Sankt-Petersburgu³¹. Z jego pomocą udało mu się wyruszyć do Azji Centralnej, gdzie towarzyszył armii, która podjęła pochód przeciwko chanatowi Chiwy³². Przed wyruszeniem w drogę skontaktował się z Arminusem Vambéry, żeby pozyskać informacje o nieznanym kraju³³.

Anglosasi dotarli do Kazaków. Jakiś czas później rozdzielili się w okolicach Fortu Perowskiego³⁴. Wspomnienia przygód z Azji Środkowej zostały wydane rok później

Rosyjskiego, gdzie pracowała w „Nowościach”, „Russkaja wiadomościach”, „Wiestniku Europy”, „Północnym wiestniku” oraz „Rosyjskiej myśli”. Zmarła w 1904 roku. Zob. С.И. Гулишамбаров, *Мак-Гахан (Варвара Николаевна, урожденная Елагина)*, [w:] *Энциклопедический словарь т. XVIII*, red. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, Санкт-Петербург 1896, s. 453.; MacGahan, *Mrs. Barbara*, [w:] *American Women: Fifteen Hundred Biographies with Over 1,400 Portraits: A Comprehensive Encyclopedia of the Lives and Achievements of American Women During the Nineteenth Century*. Volume II, ed. F.E. Willard, M.A. Livermore, New York-Chicago-Springfield 1897, s. 485-487.; *Мак-Гахан (Варвара Николаевна)*, [w:] *Энциклопедический словарь. Дополнительный*, Т. II, red. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, Санкт-Петербург 1906, s. 129.

²⁹ О.Ю. Семенцов, *США и политика России в Центральной Азии в первой половине 1870-х годов*, „Вестник Волгоградского Государственного Университета. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения” 2010, No. 1, s. 85. William Sherman (1820-1897) – generałem wojsk Unii w czasie wojny secesyjnej. W latach 1869-1883 piastował urząd Dowódcy Generalnego armii Stanów Zjednoczonych. W 1869 roku przez niespełna pięćdziesiąt dni pełnił funkcję Sekretarza wojny Stanów Zjednoczonych. Zob. R.P. Broadwater, *William T. Sherman: A Biography*, Santa Barbara-Denver-Oxford 2013.

³⁰ B.F. Lauriston, op. cit., s. 45.

³¹ M. Todorova, *Imagining the Balkans*, New York 2009, s. 106. Eugene Schuyler (1840-1890) – amerykański dyplomata. W trakcie swojej kariery trafił do Rosji, Turcji, Rumunii, Grecji oraz Serbii. Zob. E.W. Spaulding, *Schuyler, Eugene*, [w:] *Dictionary of American Biography*. Vol. 16, ed. D. Malone, New-York 1935, s. 471-472.

³² A. Forbes, *Memories and Studies of War and Peace*, London 1895, s. 16.

³³ R. Sela, *Invoking the Russian conquest of Khiva and the massacre of the Yomut Turkmens: the choices of a central Asian historian*, „Asiatische Studien: Zeitschrift der Schweizerischen Asiengesellschaft = Études asiatiques: revue de la Société Suisse-Asie”, 2006, T. 60, No. 2, s. 466-467. Ármin Vambéry, właściwie Hermann Wamberger (1832-1913) – węgierski orientalista, nauczyciel akademicki, członek rzeczywisty Węgierskiej Akademii Nauk. W latach 1861-1864 odbył bardzo istotną, pierwszą w okresie nowożytnym, wyprawę europejską na tereny Azji Środkowej, zdobywając po powrocie światową sławę jako pisarz podróżniczy, a także naukowiec w zakresie językoznawstwa porównawczego, turkologii i języków wschodnich. Zob. D. Mandler, *Arminius Vambéry and the British Empire. Between East and West*, Lanham-Boulder-New York-London 2016.

³⁴ A.B. Alzhanova, *Kazakhstan in the flow of history: foreign publicity*, „Вестник Казахского Национального университета. Серия журналистики”, 2016, No. 4, s. 63.

w książce pod tytułem *Campaigning on the Oxus, and the fall of Khiva*³⁵. W powieści znajdują się rysunki sporządzone przez Wereszczagina³⁶ oraz nieznanego oficera o nazwisku Fiodorow. Książka została przetłumaczona także na język rosyjski. Na tamtejszym rynku wydano ją w 1875 r.³⁷ Istnieje także polskie tłumaczenie, która pojawiło się na rynku pod koniec 2024 r.³⁸ To ta wersja posłuży za podstawowe źródło w tym artykule.

Kilka miesięcy później pojechał na Kubę, gdzie obserwował przebieg incydentu Virginiusa³⁹. W 1874 r. został oddelegowany do Hiszpanii, w której był świadkiem III wojny karlistowskiej⁴⁰. W trakcie pobytu na Półwyspie Iberyjskim został aresztowany pod zarzutem szpiegostwa⁴¹.

W 1875 r. odbył podróż na Arktykę na pokładzie „Pandory”. Z powodu nieodgodnych warunków na Morzu Arktycznym przerwano wyprawę i zawrócono⁴². Wspomnienia z rejsu zostały opublikowane rok później w książce pod tytułem *Under the Northern Lights*⁴³. Pozycja została uzupełniona o ilustracje narysowane przez George’a Rexwortheo De Wilde’a.

³⁵ J.A. MacGahan, *Campaigning on the Oxus, and the fall of Khiva*, London 1874.

³⁶ Wasyl Wasylewicz Wereszczagin (1842-1904) – rosyjski malarz, który zajmował się głównie malarstwem batalistycznym. *Верещагин, Василий Васильевич, (1842-1904)*, [w:] *Военная энциклопедия* т. 6, red. К.И. Величко, Санкт-Петербург 1912, s. 321-322.

³⁷ Я.А. Мак-Гахан, *Военные действия на Оксусе и падение Хивы*, Москва 1875.

³⁸ J.A. MacGahan, *Kampania nad Oksusem i upadek Chiwy*, Piotrków Trybunalski 2024.

³⁹ B.F. Lauriston, op. cit., s. 46. Incydent Virginiusa – określenie na kryzys dyplomatyczny, jaki nastąpił w trakcie wojny dziesięcioletniej na Kubie z lat 1868-1878. Stronami zaangażowanymi były Stany Zjednoczone, Wielka Brytania oraz Hiszpania. Nazwa wzięła się od imienia amerykańskiego statku, Virginiusa, który został wynajęty przez Kubańczyków w dostarczenia zasobów, które miały posłużyć do prowadzenia dalszych działań. Okręt został zatrzymany przez Hiszpanów 30 października 1873 r. Załoga została postawiona przed sądem wojennym i wydano wyrok śmierci. Do 8 listopada wykonano egzekucję 53 osób. Pozostałych wykonano z powodu interwencji Brytyjczyków. Zob. R.H. Bradford, *The Virginius Affair*, Boulder 1980, s. 25-56.

⁴⁰ D. Walker, *The Search for Januarius MacGahan*, El Paso 1989, s. 7. III wojna karlistowska - wojna domowa w Hiszpanii z lat 1872-1876. Była toczona między liberałami, a tzw. karlistami, czyli ugrupowaniem tradycjonalistów. Konflikt zakończył się zwycięstwem liberalnych sił rządowych. Zob. G. Jensen, *The Spanish Army at War in the Nineteenth Century: Counterinsurgency at Home and Abroad*, [w:] *A Military History of Modern Spain*, ed. W.H. Bowen, J.A. Álvarez, Westport-London 2007, s. 29-33.

⁴¹ F.V. Greene, *Sketches of Army. Life in Russia*, London 1881, s. 155.

⁴² M. Sandmeier, *The Bulgarian Horrors Through the Eyes of an American Journalist: J.A. MacGahan's Role in the Liberation of Bulgaria from the Ottoman Empire 1876-1878*, „Thesis”, 2013, s. 10.

⁴³ J.A. MacGahan, *Under the Northern Lights*, London 1876.

W 1876 roku został zaproszony do Turcji przez amerykańskiego konsula, Eugene'a Schuylera⁴⁴. Powodem wysłania MacGahana do Imperium Osmańskiego była publikacja Edwina Pearsa o losie Bułgarów, której zaprzeczył rząd Wielkiej Brytanii⁴⁵. Będąc na miejscu, zrelacjonował okrucieństwa, jakich dopuszczali się Turcy na ludności bułgarskiej. W Bataku, miejscu w którym doszło do masakry opisanej przez MacGahana, miało zostać przeprowadzone śledztwo. Brytyjscy komisarze, którzy przybyli tam dwa miesiące po dokonaniu zbrodni, komentowali, że na miejscu unosił się odór rozkładających się ciał⁴⁶.

MacGahan przesyłał depesze do „The Daily News” od 28 lipca do 16 sierpnia⁴⁷. Korespondencja, przedstawiająca zachowanie Turków wobec Bułgarów, została zebrana w zbiorczym tomie pod tytułem „*Turkish Atrocities in Bulgaria, Letters of the Special Commissioner of the „Daily News,” J.A. MacGahan, Esq.*”⁴⁸. Teksty Amerykanina o tych wydarzeniach zostały przetłumaczone między innymi na język rosyjski czy bułgarski⁴⁹. Po nieudanej Konferencji Konstantynopolińskiej MacGahan udał się do Sankt-Petersburga, a następnie do Kiszyniowa⁵⁰. Po drodze zostawił rodzinę w Bukareszcie, żeby zapewnić im bezpieczeństwo oraz utworzyć połączenie między sobą, a „London Daily News”⁵¹.

Kilka miesięcy później wybuchła wojna rosyjsko-turecka (1877-1878), którą MacGahan obserwował od samego początku. Nie zrezygnował ze swojej pracy, pomimo poważnego złamania nogi w wyniku wypadku⁵². W trakcie trwania kampanii wojennej dalej działał pod szyldem „The Daily News”⁵³. Opis wydarzeń z perspektywy korespondenta zostały umieszczone w dwóch zbiorczych tomach⁵⁴.

⁴⁴ *Fifty Years of Fleet Street being the Life and Letters of John Richard Robinson*, ed. T.F. Moy, London 1904, s. 185.

⁴⁵ D. Faszczka, *Reakcja społeczności międzynarodowej na zbrodnie tureckie popełnione podczas tłumienia powstania kwietniowego 1876 roku w Bułgarii*, [w:] *Przekaz informacji o wojnie i na wojnie. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2019, s. 204.

⁴⁶ W.S. Monroe, *Bulgaria and Her People: with an account of the Balkan wars, Macedonia, and the Macedonia Bulgars*, Boston 1914, s. 42.

⁴⁷ I.R. Stone, *Spying on the Russians: Archibald Douglas and HMS Egeria at Petropavlovsk, 1877-1878*, „Polar Record”, 1994, No. 30.

⁴⁸ J.A. MacGahan, *Turkish Atrocities in Bulgaria, Letters of the Special Commissioner of the „Daily News,” J.A. MacGahan, Esq.*, London 1876.

⁴⁹ Д. Страшимиров, *История на априлското въстание*. Vol. III. *Въстание и пепелища*, Пловдив 1907, s. 361.

⁵⁰ F. V. Greene, op. cit., s. 157-158.

⁵¹ M. Sandmeier, op. cit., s. 27.

⁵² D. Randall, *The universal journalist*, London-New York 2014, s. 14.

⁵³ *Максэжен Джануариус Алойзиус (MacGahan, Januarius Aloysius) (1844-1878)*, [w:] *Энциклопедия российско-американских отношений. XVIII-XX века*, Москва 2001, s. 322.

⁵⁴ *The War Correspondence of the „Daily News” 1877 with a Connecting Narrative Forming a Continuous History of the War Between Russia and Turkey to the Fall of Kars. Including the*

Zmarł 9 czerwca 1878 r.⁵⁵ Pierwszy pogrzeb odbył się dwa dni później na greckim cmentarzu w tureckiej stolicy⁵⁶. W 1884 r. ciało zostało zwrócone do ojczyzny⁵⁷. 11 września, po długiej podróży, szczątki pochowano na cmentarzu w pobliżu New Lexington⁵⁸.

Jak można zauważyć, pomimo młodego wieku oraz krótkiego stażu pracy, był doświadczonym korespondentem i widział na własne oczy wiele ciekawych wydarzeń. Po omówieniu jego dziejów, skupię się na sprzyjającym dla Rosjan przedstawieniu wydarzeń z 1873 r.

Znaczna część źródeł dotyczących ostatniej rosyjskiej kampanii na chanat chiwański pochodzi od oficerów armii carskiej. Z tego powodu znajomość rosyjskiego jest niezbędna, żeby prowadzić badania na jej temat, co może być dużą barierą dla mieszkańców Okcydentu. Ponadto należy pamiętać, że owe zapiski mogły zostać mniej lub bardziej przeinaczone pod kątem przebiegu wydarzeń, strat własnych i przeciwnika, stanu uzbrojenia, itd.

Z tego powodu u badacza może pojawić się chęć sięgnięcia po dwie „zachodnie” publikacje, które powstały na kanwie omawianych wydarzeń. Po pierwsze – są napisane w popularniejszych językach w świecie zachodnim. Po drugie – dają poczucie obiektywności w opisie wydarzeń ze względu na brak powiązań zawodowych czy narodowych.

Pierwszą z nich jest *Der Russische Feldzug nach Chiwa. Historische und Militar-Statistische Uebersicht des Russischen Operationsfeldes on Mittelasien eine Militair-Geographische Studie* (Kampania rosyjska na Chiwę. Przegląd historyczny, militarny i statystyczny rosyjskiego pola operacyjnego w Azji Centralnej. Studium militarno-geograficzne). Książka została napisana przez Hugo Stumma, wojskowego z Prus, który poruszał się z kolumną mangyszałką. Wydano ją na rynku niemieckim 2 lata po zakończeniu pochodu⁵⁹.

Drugim „zachodnim” źródłem jest wcześniej wspomniany pamiętnik MacGahana. Może wydawać się, że powinien być to bardziej obiektywny tekst od poprzedniego, patrząc na pochodzenie autora. W końcu w XIX w. Amerykanie trzymali się zasad

Letters of Mr. Archibald Forbes, Mr. J. A. MacGahan and Many Other Special Correspondents in Europe and Asia, London 1878.; *The War Correspondence of the „Daily News” 1877–1878 continued from the Fall of Kars to the Signature of the Preliminaries of Peace with a Connecting Narrative Forming a Continuous History of the War Between Russia and Turkey*, London 1878.

⁵⁵ D. Randall, *The Great Reporters*, London 2005, s. 140.

⁵⁶ F.V. Greene, op. cit., s. 162.

⁵⁷ A.W. Taylor, *Centennial History of Columbus and Franklin County*, Ohio. Vol. I, Chicago-Columbus 1909, s. 280.

⁵⁸ C.L. Martzloff, *History of Perry County*. Ohio, New Lexington 1902, s. 158-162.

⁵⁹ H. Stumm, *Der Russische Feldzug nach Chiwa. Historische und Militar-Statistische Uebersicht des Russischen Operationsfeldes on Mittelasien eine Militair-Geographische Studie*, Berlin 1875.

izolacjonistycznej doktryny Monroe oraz krytykowali europejski kolonializm, początkowo w obu Amerykach. Jednakże po bliższym zapoznaniu się z dziełem, można odnieść wrażenie, że autor próbuje subtelnie przedstawić rosyjski punkt widzenia oraz usprawiedliwić kolonialną ekspansję cara.

Jawną prorosyjskość można dostrzec w opisywaniu relacji brytyjsko-rosyjskich oraz przyczynach agresji wobec Chiwańczyków. Pierwszym takim fragmentem jest kłamstwo, które przedstawił podczas rozmowy z chanem: *Następnie zapytał mnie, czy Anglicy i Rosjanie to dobrzy przyjaciele. Zapewniłem go, że tak, a Wielki Biały Cesarz właśnie zaręczył swoją córkę synowi królowej Anglii i angielski lew oraz rosyjski niedźwiedź leżą teraz razem jakby jagnięta. Pozwoliłem sobie na to małe uproszczenie, ponieważ wiedziałem, że niemożliwe jest by wytłumaczyć chanowi, że może istnieć jakakolwiek różnica pomiędzy tymi dwoma krajami przy jednoczesnej między nimi jedności*⁶⁰.

O ile fakt zaręczyn jest prawdziwy i do ślubu doszło rok po zwycięskim pochodzie chiwańskim, to porównanie tych krajów do jagniąt czy mówienie o ich jedności, jest jawnym nadużyciem. System rządzenia w obu państwach oraz cele polityki zagranicznej były diametralnie inne. Ponadto XIX w. upłynął pod znakiem rywalizacji tych mocarstw w Azji, która w historiografii jest znana jako „Wielka Gra”. Z powodu sprzecznych interesów Wielka Brytania zaangażowała się kilkanaście lat wcześniej w wojnę krymską, żeby doprowadzić do osłabienia przeciwnika.

W ostatniej części książki MacGahan napisał krótki rozdział „Rosja i Anglia”, który jest poświęcony wcześniej wspomnianej „Wielkiej Grze”. W pierwszej części opisał przyczyny napaści Imperium Romanowów na południowego sąsiada: *Powody te można podsumować w kilku słowach. Pierwszym z nich był areszt dwudziestu jeden Rosjan, których przetrzymywano w Chiwie jako niewolników, wyzwolonych jednakże przed rozpoczęciem kampanii. Następny to sporadyczne ataki Chiwańczyków na karawany rosyjskich kupców, czemu chan Chiwy nie chciał lub nie mógł przeszkodzić i co trwało od wielu lat. Widać to w traktacie pokojowym, gdzie znaleźć można inne i ważniejsze przyczyny podjęcia kampanii. Chciano podporządkować jedyny środkowoazjatycki chanat, który wciąż odmawiał uznania supremacji, a także zdobyć pełną kontrolę nad rzeką Oksus aż do granic z Bucharą. Podsumowując traktat, rezultat był następujący: rosyjska granica została przesunięta o 300 mil dalej na południe, zaanektowano 80 000 mil kwadratowych terytorium i uzyskano pełną kontrolę nad dolnym Oksusem. Rzeka, kiedy Kaufmann opuścił Chiwę, została już zbadana i okazało się, że gdy usunie się sztuczne zapory postawione przez Chiwańczyków w jej korycie, będzie łatwa do nawigacji dla rosyjskich parowców aż do Chiwy, a może i dalej. W ten sposób komunikacja między Kazalą a Chiwą stanie się łatwa i szybka*⁶¹.

Uwolnienie rosyjskich niewolników i wprowadzenie abolicjonizmu w Azji Środkowej były dogodnymi pretekstami do zaatakowania tych państw. Pojawiały się one wśród postulatów politycznych już od czasów wyprawy Perowskiego. Na początku

⁶⁰ J.A. MacGahan, *Kampania*, s. 364-365.

⁶¹ Ibidem, s. 511.

lat 30. XIX w. rząd rosyjski zadeklarował, że Chiwańczycy niewolą co roku dwustu Rosjan⁶². Nie była to duża liczba, zważając na ilość mieszkańców tego kraju. Należy także pamiętać, że za sugestią Brytyjczyków chan uwolnił rosyjskich niewolników w 1840 r., co miało doprowadzić do utraty moralnego powodu do wszczęcia kolejnej wojny⁶³. Dodatkowo warto zauważyć, że według Zygmunta Łukawskiego praca niewolników nie była istotna, ponieważ większość prac wykonywali wolni mieszkańcy⁶⁴. Wspomniana przez korespondenta liczba jeńców wskazuje na wykreowania sprawiedliwego podłoża do rozpoczęcia działań zbrojnych.

W powyższym cytacie można przeczytać o chęci zdobycia terytorium i podporządkowania słabszego sąsiada, żeby usprawnić sieć komunikacyjną między poszczególnymi częściami imperium. Możliwe, że był to ruch mający na celu przygotowanie gruntu do dalszej ekspansji w stronę Oceanu Indyjskiego. Mimo że z perspektywy powierzchni imperium nie zajęli dużej ilości ziemi, to warto zauważyć, że doszło do pogwałcenia umowy brytyjsko-rosyjskiej z 1871 r., która ustanawiała przestrzeń buforową między Rosją a Afganistanem⁶⁵. Sam MacGahan napisał, że nie znał szczegółów porozumienia, ale przedstawił to tak, jakby nie doszło do jego złamania: *Nie wiem, jakie były dokładnie warunki umowy zawartej pomiędzy hrabią Szuwałowem a earlem Granville'm. Ogólnie rozumiałem, że prawdopodobnie Rosjanie zgodzili się po prostu nie zajmować żadnego terytorium na południe od Oksusu. Widać w traktacie, że Rosjanie nie złamali umowy, ale jednocześnie zredukowali chanat do statusu wasala, pozbawiając poza tym chana znacznej części jego władztwa. Nie może on poruszyć ani ręką, ani nogą bez zgody Rosjan, a jednocześnie ponosi pełną odpowiedzialność za rząd. Układ faktycznie pozostawia wszelką przewagę po rosyjskiej stronie. Jak można zauważyć, otrzymują oni około dwóch trzecich całości dochodów chanatu, bez jakichkolwiek kosztów lub kłopotów, czy też jakiegokolwiek odpowiedzialności. Ludzie tu pozostają naprawdę całkowicie w ich mocy, jak gdyby faktycznie okupowali to miejsce, a rosyjscy handlarze mogą tu przybywać i odchodzić swobodnie, jakby we własnym kraju. Rozwiązanie to jest znacznie korzystniejsze dla Rosjan, niż faktyczna okupacja kraju i bardzo wątpię, czy chcieliby anektować ten kraj natychmiast, nawet gdyby nie składali obietnicy earlowi Granville'owi*⁶⁶.

⁶² W.R. Ratliff, *Pilgrims on the Silk Road: A Muslim-Christian Encounter in Khiva*, Eugene 2010, s. 4.

⁶³ G. Wojciechowski, op. cit., s. 75-77.

⁶⁴ Z. Łukawski, *Dzieje Azji Środkowej*, Kraków 1996, s. 190.

⁶⁵ H. Chisholm, *Granville George Leveson-Gower, 2nd Earl*, [w:] *Encyclopedia Britannica* Vol. 12, ed. H. Chisholm, Cambridge 1911, s. 362.

⁶⁶ J.A. MacGahan, *Kampania*, s. 512. George Leveson-Gower Granville (1815-1891) – brytyjski polityk, trzykrotny sekretarz stanu ds. zagranicznych w latach 1851-1852, 1870-1874 oraz 1880-1885, a także sekretarz stanu ds. kolonii w latach 1868-1870. Zob. J.A. Hamilton, *Leveson-Gower, Granville George*, [w:] *Dictionary of National Biography*, Vol. 33, London 1893, s. 150-152. Piotr Andriejewicz Szuwałow (1827-1889) – pochodził z arystokratycznego rodu

Kolejnym argumentem za wasalizacją w przekonaniu MacGahana była nieodpowiedzialna polityka chana, o której wypowiedział się w następujący sposób: *Zgodnie z obowiązującymi ustaleniami Chiwańczycy zdawali się przyzwyczajać do obecności Rosjan, ich uprzedzenia stopniowo zanikały i w ten sposób drogę do rosyjskiego panowania utorował sam chan. Fakt, nie wątpię, że na długo przed wypłaceniem odszkodowania wojennego, śmiercią chana lub innym wydarzeniem, będzie możliwe ciche przejęcie władzy przez Rosjan zgodnie z żądaniem samych mieszkańców*⁶⁷. Uważa, że monarcha doprowadził do przyzwyczajania się miejscowych do kolonizatorów oraz przewiduje, że w przyszłości mogłoby dojść do wcielenia terytorium chanatu do granic imperium na prośbę Chiwańczyków. Z dzisiejszej perspektywy retoryka ta przypomina metody wykorzystywane przez komunistów podczas wcielania poszczególnych republik związkowych w granice Związku Sowieckiego.

MacGahan stara się także uspokoić czytelnika, że wejście Chiwy do rosyjskiej strefy wpływu nie pociągnie za sobą większych konsekwencji, ponieważ niemożliwym jest strategiczne wykorzystanie terytorium chanatu do przeprowadzenia potencjalnej inwazji na Indie. Korespondent podaje następujące ścieżki, które byłyby bardziej skuteczne z perspektywy logistyki: *Jednakże oprócz zdobytego prestiżu, podbój Chiwy miał niewielkie znaczenie. W obecnej sytuacji Rosjan w Azji Środkowej istnieją dwie drogi dotarcia do Indii. Jedna to z południowego wybrzeża Morza Kaspijskiego, wzdłuż północnej granicy Persji do Heratu, a stamtąd do zachodniej granicy Hindustanu, na odległość 1000 mil. Niezależnie od możliwości d-konania inwazji tą drogą, rzut oka na mapę pokazuje, że Chiwa nie będzie miała najmniejszego znaczenia dla takiej armii z wojskowego punktu widzenia. Drugą, bardziej prawdopodobną drogą marszu na Indie byłaby ta z Samarkandy poprzez chanat Bucharę do Kerki, a stamtąd w górę Oksusu do Kunduz. Chiwa leży 375 mil na północny-zachód od Kerki, a jest to odległość bezpośrednia. Większą część tej przestrzeni stanowi pustynia, tak że nawet brzegi Oksusu przez większość część tej drogi są niezamieszkałe. Dlatego Chiwa i tutaj byłaby mało przydatna dla armii. Można powiedzieć, że Rosjanie mogliby wykorzystać parowce do transportu żołnierzy w dół Syr, poprzez Morze Aralskie, aż do Oksusu. Jednakże oprócz faktu, że Rosjanie posiadali tu tylko kilka małych łodzi na Morzu Aralskim, zupełnie niewystarczających dla transportu dużej armii, jest mało prawdopodobne, aby Oksus byłby spławny w górnej części aż do Kerki, dlatego podobny plan byłby niewykonalny*⁶⁸.

Szuwałowów. Rozpoczął służbę w armii rosyjskiej w 1845 r. Brał udział w wojnie krymskiej. Rok po zakończeniu konfliktu został podniesiony do rangi generała-majora, natomiast w 1864 r. otrzymał stopień generała-lejtnanta. W tym samym roku objął funkcję generała-gubernatora w nadbałtyckich guberniach. Zob. E. Ястребцев, *Шувалов, Петр Андреевич*, [w:] *Русский биографический словарь*, t. 23, red. А.А. Половцов Санкт-Петербург 1911, s. 487-489.

⁶⁷ J.A. MacGahan, *Kampania*, s. 513.

⁶⁸ Ibidem, s. 514-515.

O ile chanat chiwański rzeczywiście znajdował się dalej od granic Indii, to należy pamiętać, że umacnianie władzy cara nad Azją Centralną miało przyczynić się między innymi do zwiększenia poziomu bezpieczeństwa w tym regionie. Takie ustabilizowanie sytuacji mogło potencjalnie doprowadzić do przygotowania regionu do przeprowadzenia dalszej ekspansji na południe. Tym bardziej że tak jak wspomniałem wcześniej, strefa buforowa między Rosją a Wielką Brytanią uległa znaczeniu skurczeniu.

W dalszej części rozdziału można zauważyć następane sprzeczności i manipulacje w tekście Amerykanina: *Nie należą do tych, którzy wierzą w tradycyjną politykę agresji Rosjan w Azji Środkowej. Rosyjskie postępy wynikają raczej z ambicji dowódców wojskowych, którzy byli aż nadto chętni, by wykorzystywać błędy i przewrotność środkowoazjatyckich despotów, by się wyróżnić lub zdobyć odznaczenie. Nie wierzę, że Rosjanie mają jakiegokolwiek dokładne projekty dotyczące Indii. Ale widzą jednak, że jest pewien obszar leżący pomiędzy posiadłościami angielskimi i rosyjskimi, który wcześniej czy później musi упаść w ręce jednej z tych potęg. Myślę, że chcieliby zagarnąć tyle tego terytorium, ile będą zdolni i to stanowi sens całej ich obecnej polityki. Czy jednak postępują zgodnie z tradycyjną agresywną polityką czy nie, trzeba przyznać, że rezultat jest niemal taki sam. Stale zbliżają się do Indii i prędzej czy później ustalą swoją pozycję w Azji Centralnej, co pozwoli im zagrozić [subkontynentowi – tłum]. Gdyby Anglia zaangażowała się w wojnę europejską i nie wykazywała wystarczającej uwagi względem Bosforu, wtedy faktycznie Rosja mogłaby zadać cios angielskiemu imperium wschodniemu. Obecnie jednak rosyjskie siły w Azji nie są wystarczające by podjąć podobną próbę. Są za to dostateczne dla podporządkowania i okupacji ludów środkowoazjatyckich*⁶⁹.

Na czym polega przytoczona przez niego tradycyjna polityka agresji wobec środkowoazjatyckich chanatów? We wstępie wspomniałem o żądzy rodu Romanowów o zdobyciu tego obszaru, jednakże należy pamiętać, że równocześnie do tych ambicji widoczne były tendencje wojskowych, którzy właśnie liczyli między innymi na chwałę, order i wpływy. Z drugiej strony stwierdza, że neutralna strefa rozdzielnia jest na tyle kuszący, że prędzej czy później dojdzie do jej podziału. W tym celu zarówno Rosja, jak i Zjednoczone Królestwo będą dążyć do powiększenia swojej strefy wpływów. Można łatwo dostrzec paradoks, kiedy zestawia się ze sobą dwa stwierdzenia MacGahana: *nie wierzę, że Rosjanie mają jakiegokolwiek dokładne projekty dotyczące Indii oraz stale zbliżają się do Indii i prędzej czy później ustalą swoją pozycję w Azji Centralnej, co pozwoli im zagrozić [subkontynentowi – tłum]*.

MacGahan opisywał także szeregowych i oficerów. W większości przykładów przedstawia ich w pozytywnym świetle. Nawet jeżeli pojawia się jakiś fragment, w którym opisuje jakieś nieprzyjemne wydarzenie, to stara się je jakoś usprawiedliwić.

Jednym z takich wydarzeń było dobitcie przeciwnika, który udawał martwego. Według autora była to jedyna sytuacja tego rodzaju: *Zobaczyłem, jak żołnierz ostrożnie*

⁶⁹ Ibidem, s. 515-516.

zbliżał się do jednego z martwych Turkomanów. Jego ruchy były tak dziwne, że wzbudziły moją ciekawość i podjechałem konno na odległość dwudziestu czy trzydziestu stóp, aby go obserwować. Był tak zajęty tym co robił, że mnie nie zauważył. Widziałem w jego oczach dzikie światło strachu, częściowo przypominające mi szaleńca, częściowo wystraszone dziecko. Nagle, zanim w ogóle zrozumiałem, co zamierzał zrobić, wbił swój bagnet głęboko w bok Turkomana. Wydałem mimowolny okrzyk przerażenia, podniósł na mnie wzrok, spojrzął i odszedł bez słowa. Turkoman jedynie udawał śmierć, ale nawet teraz ani nie jęknął, ani nie otworzył oczu, podczas gdy z jego boku i ust trysnęła krew szkarłatnym strumieniem, więc nawet teraz mógłby zostać uznany za zmarłego, gdyby nie konwulsyjne zaciskanie palców i spazmatyczne drżenie kończyn. Odwróciłem się z bólem w sercu, wiedząc, że biedak został pozbawiony jakiegokolwiek ludzkiej pomocy. Cieszę się, że mogłem to powiedzieć, jednakże w imię honoru rosyjskich wojsk, zgodnie z moją najlepszą wiedzą był to jedyny taki przypadek dokonanego z zimną krwią barbarzyństwa, jaki miał miejsce. Chociaż uważnie przyglądałem się temu miejscu, nie widziałem więcej podobnych incydentów. Żołnierz ten był najwyraźniej jednym z tchórzy, którzy byli straszliwie przerażeni i pozostała im jedynie zemsta⁷⁰.

MacGahan stara się także ocieplić wizerunek rosyjskiego szeregowca w kilku fragmentach. W jednym z nich porównuje swoje wcześniejsze wyobrażenie o nich z tym, co zobaczył podczas kampanii wojennej: *Prawdę mówiąc byłem mocno zaskoczony zgodnym z porządkiem postępowaniem Rosjan. Spodziewałem się, że po wejściu do Chiwy zaczną plądrować i palić te miejsca, mordując mieszkańców. Był to ponoć jeden z głównych powodów wydawania korespondentom gazet odmowy zgody na towarzyszenie wyprawie. Mówiono, że rosyjskie władze nie chcą by informowano o tych okrucieństwach. Powód ten podawany był, oczywiście, aby ukryć prawdziwy, czyli zapobieżenie, by jakikolwiek Anglik mógł pojechać do Chiwy. [...] Żołnierze nie wykazywali też chęci, by zadać klam obietnicom Kaufmanna. Nie było żadnych prób wzięcia czegokolwiek siłą. Płacili żądane sumy bez narzekania, jakby od dawna przyzwyczajeni do ubijania targów z pokonanym wrogiem. Prawdę mówiąc to myślę, że ogólnie świat ma bardzo nieprawdziwe i przesadne wyobrażenie o Rosjanach, a zwłaszcza o rosyjskim żołnierzu. Pamiętam moje wyobrażenie o nim, niewiele lat temu. Olbrzym, z ogromną, nastroszoną brodą i wąsami, o groźnych oczach i straszonym obliczu, o okrutnych instynktach dzikusa, niemający nic wspólnego z cywilizowanymi wojskami za wyjątkiem dyscypliny. Takie było moje wyobrażenie o rosyjskim żołnierzu i niewielu chyba jest moich czytelników, którzy nie mieliby bardzo podobnego. Jest to wielki błąd. W rzeczywistości rosyjski żołnierz daleki jest od dzikusa. Nie jest okrutny, ani krwiożerczy, jak go widzimy, ale wręcz przeciwnie, raczej uprzejmy i delikatny, kiedy nie jest rozłoszczony. Widziałem, co uderzające, wielu żołnierzy, którzy wykonywali małe gesty życzliwości wobec turkomańskich dzieci podczas kampanii przeciwko Jomudom.*

⁷⁰ Ibidem, s. 476-477.

*Niższe klasy rosyjskiego ludu, chociaż ignoranckie i przesądne do przesady, nie są z natury swej okrutne lub brutalne*⁷¹.

W drugiej części korespondent napisał dwa rozdziały, które poświęcił dwóm szczególnym oficerom armii rosyjskiej. Pierwszy z nich nosi tytuł *Dwa rosyjskie portrety – Andriej Aleksandrowicz*. Pod jego koniec opisał sylwetkę stereotypowego oficera armii carskiej. Początkowo można odnieść wrażenie, że jest to krytyka niższego dowództwa, jednak w dalszej części starał się oddemonizować ich obraz poprzez pokazanie, że ich kraj jest integralną częścią kultury europejskiej. *Nigdy się nie uczą, nie przejmują się też przyszłymi działaniami swoich wojsk, czy nawet jutrzejszymi rozkazami bardziej niż którykolwiek z ich własnych żołnierzy. W większości armii biorących udział w podobnej do obecnej kampanii wszyscy oficerowie znalazli i omawiali plan operacji, działania, które miały zostać wykonane i co było konieczne by je wykonać. Wszyscy mieliby mapy i wszelkie informacje dotyczące drogi, którą by maszerowali. Z Rosjanami tak nie było. Ani nie wiedzieli, ani nie przejmowali się tym, jakie ruchy przedsięwziąć, czy też jakie są ich szanse na sukces. Nie wiedzieli, co jest potrzebne by wykonać rozkazy na następny dzień. Żaden z nich, oprócz dwóch lub trzech, nie posiadał map, żaden nie wiedział nawet, jak daleko było do następnej studni. Po prostu słuchali rozkazów, bez względu na to jakie by nie były, a możliwość ich wykonania to nie było zagadnienie, które myśleliby omawiać. Chociaż wszyscy byli obeznani z wieloma językami, to w całym oddziale Kaufmanna nie było trzech oficerów, którzy znaliby mowę tego kraju. Nie należy stąd wnioskować, że Rosjanie to źli oficerowie. Są odważni jak lwy, żaden z nich nie zawahałby się podjąć działań beznadziejnych, czy też obarczonych pewnym niemal ryzykiem śmierci z takim spokojem, jakby było to zaproszenie na obiad. Wykonują rozkazy z pewnego rodzaju ślepym, pozbawionym rozsądku heroizmem, na równi z ich żołnierzami. Hojni, uprzejmi, mili towarzysze, zawsze gotowi zaoferować swoją gościnność czy przysługę, na pewno zdobędą Wasz afekt i szacunek. Rosyjscy oficerowie mają bardzo silne upodobania i antypatie. Dla Amerykanów i Francuzów żywią najwyższą życzliwość. Preferują rozmowę w języku francuskim, kochają francuską literaturę i muzykę, sta-rając się naśladować francuskie sposoby na życie. Ich sympatie w ciągu ostatniej wojny były całkowicie po francuskiej stronie. Niemców nienawidzą tak serdecznie, jak lubią Francuzów. Faktem jest, że Francuz nienawidzi Niemców nienawiścią niewiele większą niż Rosjanin, czy to cywil, czy wojskowy. Przyczyn tej nienawiści szukać należy w czasach Piotra Wielkiego. Kiedy monarcha ten zdecydował się wprowadzić zachodnią cywilizację do swojego imperium, musiał wybrać oczywiście spośród cudzoziemców, którzy mogliby wykonać to zadanie. Naturalnie wybrał Niemców, jako najbliższy mu kraj i Niemcy otrzymali najwyższe stanowiska w państwie, cywilne i wojskowe. Wykreowana w ten sposób*

⁷¹ Ibidem, s. 249-250.

zazdrość trwa do dzisiaj, a wielu potomków Niemców – chociaż dzisiaj są oczywiście Rosjanami – nadal zajmuje czołowe posady w kraju. I dlatego właśnie w Rosji panuje nienawiść do Niemców, którzy tak często byli niezłomnymi sojusznikami, a miłość do Francji, w przeszłości największego wroga. Uczucia rosyjskich oficerów wobec Anglików są bardzo zróżnicowane. Patrzą na nich jeżeli nie z sympatią, to przynajmniej z dużym szacunkiem, niemniej nie zapominają, że przyjdzie czas, kiedy nastąpi zderzenie interesów rosyjskich i angielskich, co może doprowadzić do konfliktu militarnego między Rosją a Anglią. Ta rywalizacja nie wpływa jednak na powstanie narodowej, zakorzenionej nienawiści. W dniach rozejmu podczas wojny na Krymie rosyjscy i angielscy oficerowie palili razem papierosy, rozmawiając w przyjacielski i uprzejmy sposób, zaś rosyjscy oficerowie walczyli z Anglikami bez jakichś osobistych uraz, ale wręcz przeciwnie, z uczuciem rycerskiego respektu i szacunku⁷².

W trakcie drogi MacGahan twierdzi, że był niejednokrotnie mile witany przez Rosjan. Często dochodziło do serdeczności, wspólnych posiłków i wsparcia jego działań, by dążyć dotrzeć do kolumny turkiestańskiej. Pułkownik Weirman był jedynym, który w opinii Amerykanina nie zachowywał się uprzejmie, co wspomina w niniejszym fragmencie: *To pierwszy raz, kiedy zostałem niegrzecznie potraktowany przez Rosjan, chociaż podróżowałem przez dominium Cara przez ostatnie dwa lata i doszedłem do wniosku, że ten wyjątkowy przypadek nie wróżył nic dobrego*⁷³. Za zachowanie dowódcy przeprosili oficerowie niższego stopnia, co MacGahan opisał następująco: *Po chwili zaczęło mnie dwóch lub trzech oficerów, którzy usłyszawszy o przybyciu Amerykanina przyszli by mnie przywitać i okazać swoją gościnność. Mogłem zobaczyć jak starają się zadośćuczynić za postępowanie pułkownika Weimarna, którego jak widać nie aprobowali. Faktycznie, wyrazili to w końcu i to w niezbyt łagodnych terminach. Rosyjscy oficerowie łączą w sobie bardzo surową dyscyplinę z dużą swobodą wypowiedzi, więc nie byłem zbyt mocno zdziwiony słysząc określenie canaille d'Allemand, bez najmniejszych skrępowań użyte w stosunku do pułkownika Weimarna*⁷⁴.

Ostatnim kłamstwem, jakie przedstawię, jest porównanie się do Rosjan przez MacGahana. Miało to miejsce podczas przybycia do oddziałów pod dowództwem Kaufmanna. Amerykanin zwrócił uwagę na dużą rozbieżność w swojej prezencji w stosunku do żołnierzy: *Myszę, że wyglądałem jakbym potrzebował nie tylko śniadania, ale znacznie więcej. Zapadnięte oczy, zapadnięte policzki, brudny, pokryty kurzem, nieuczesany, zaniedbany i obdarty – mój karabin, który nosiłem przez miesiąc przetrzuty przez ramię na bandoulière, moja dziurawa marynarka – przedstawiałem żalotny widok pośród tych Rosjan, którzy byli wszyscy w swoich białych płaszczach i czapkach, ze złotymi i srebrnymi guzikami, tak czystymi i wykrochmalonymi jakby byli na paradzie na*

⁷² Ibidem, s. 418-420.

⁷³ Ibidem, s. 174.

⁷⁴ Ibidem, s. 178-179.

placu Izaaka w Petersburgu⁷⁵. Takie przedstawienie sytuacji nie pasuje do opisu pochodu przez Dimitrija Kołokolcowa, który pisał o systematycznych burzach piaskowych oraz małej ilości wody, co uniemożliwiało branie regularnej kąpieli.

Bibliografia

Źródła

- MacGahan J.A., *Campaigning on the Oxus, and the fall of Khiva*, London 1874.
- MacGahan J.A., *Kampania nad Oksusem i upadek Chiwy*, Piotrków Trybunalski 2024.
- MacGahan J.A., *Turkish Atrocities in Bulgaria, Letters of the Special Commissioner of the „Daily News”*, J.A. MacGahan, Esq., London 1876.
- MacGahan J.A., *Under the Northern Lights*, London 1876.
- Stumm H., *Der Russische Feldzug nach Chiwa. Historische und Militar-Statistische Uebersicht des Russischen Operationsfeldes on Mittelasien eine Militair-Geographische Studie*, Berlin 1875.
- The War Correspondence of the „Daily News” 1877–1878 continued from the Fall of Kars to the Signature of the Preliminaries of Peace with a Connecting Narrative Forming a Continuous History of the War Between Russia and Turkey*, London 1878.
- The War Correspondence of the „Daily News” 1877 with a Connecting Narrative Forming a Continuous History of the War Between Russia and Turkey to the Fall of Kars. Including the Letters of Mr. Archibald Forbes, Mr. J. A. MacGahan and Many Other Special Correspondents in Europe and Asia*, London 1878.
- Алиханов-Аварский М., *Поход в Хиву (кавказских отрядов). 1873. Степь и оазис*, Санкт-Петербург 1899.
- Гендемианский мирный договор между Россией и Хивой 12 августа 1873 г.*, [w:] *Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917*, red. Е.А. Адамов, Москва 1952.
- Гродеков Н.И., *Хивинский поход 1873 года. Действия кавказских отрядов*, Санкт-Петербург 1888.
- Мак-Гахан Я.А., *Военные действия на Оксусе и падение Хивы*, Москва 1875.
- Маркозов В.И., *Красноводский отряд. Его жизнь и служба со дня высадки на восточный берег Каспийского моря по 1873 г. включительно*, Санкт-Петербург 1898.
- Колокольцов Д., *Экспедиция в Хиву в 1873 году. От Джизака до Хивы. Походный дневник полковника Колокольцова*, „Военный сборник”, 1873, No. 8.
- Колокольцов Д., *Экспедиция в Хиву в 1873 году. От Джизака до Хивы. Походный дневник полковника Колокольцова*, „Военный сборник”, 1873, No. 9.
- Саранчов Е.С., *Хивинская экспедиция 1873 года*, Санкт-Петербург 1874.
- Страшимиров Д., *История на априлското въстание. Vol. III. Възстание и пепелища*, Пловдив 1907.

⁷⁵ Ibidem, s. 222.

Opracowania

- Allanazarov S.F., *The First American Journalist To Come To The Khiva Khanate*, „The American Journal of Social Science and Education Innovations” 2021, V. 3, No. 9.
- Alzhanova A.B., *Kazakhstan in the flow of history: foreign publicity*, „Вестник Казахского Национального университета. Серия журналистики” 2016, No. 4.
- Becker S., *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924*, London-New York 2004.
- Bourbaki, *Charles Denis Sauter (1816-1897)*, [w:] *Encyclopædia Britannica*. Volume 4, ed. H. Chisholm, Cambridge 1911.
- Bradford R.H., *The Virginius Affair*, Boulder 1980.
- Broadwater R.P., *William T. Sherman: A Biography*, Santa Barbara-Denver-Oxford 2013.
- Bullard F.L., *Famous War Correspondents*, Boston 1914.
- Chisholm H., *Granville, Granville George Leveson-Gower, 2nd Earl*, [w:] *Encyclopædia Britannica*, Vol. 12, ed. H. Chisholm, Cambridge 1911.
- Crouthamel J.M., *Bennet's New York Herald and the Rise of the Popular Press*, New York 1989.
- Ellis L.E., Washburne, *Elihu Benjamin (Sept. 23, 1816-Oct. 23, 1887)*, [w:] *Dictionary of American Biography*, ed. D. Malone, New York 1936.
- Faszca D., *Reakcja społeczności międzynarodowej na zbrodnie tureckie popełnione podczas tłumienia powstania kwietniowego 1876 roku w Bułgarii*, [w:] *Przekaz informacji o wojnie i na wojnie. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2019.
- Fifty Years of Fleet Street being the Life and Letters of John Richard Robinson*, ed. T.F. Moy, London 1904.
- Forbes A., *Memories and Studies of War and Peace*, London 1895.
- Greene F.V., *Sketches of Army. Life in Russia*, London 1881.
- Howe H., *Historical Collections of Ohio in Two Volumes; An Encyclopedia of the State: History Both General and Local, Geography with Descriptions of Its Counties and Villages, Its Agricultural Manufacturing, Mining and Business Development, Sketches of Eminent and Interesting Characters, Etc., With Notes of a Tour Over It in 1886*; The Ohio Centennial Edition. Vol. II, Cincinnati 1907.
- Jensen G., *The Spanish Army at War in the Nineteenth Century: Counterinsurgency at Home and Abroad*, [w:] *A Military History of Modern Spain*, ed. W.H. Bowen, J.A. Álvarez, Westport-London 2007.
- Kluger R., *The Paper: The Life and Death of New York Herald Tribune*, New York 1986.
- Lauriston B.F., *MacGahan, Januarius Aloysius*, [w:] *Dictionary of American Biography*. Vol. 12, ed. M. Dumas, New York 1933.
- Łukawski Z., *Dzieje Azji Środkowej*, Kraków 1996.
- MacGahan, Mrs. Barbara*, [w:] *American Women: Fifteen Hundred Biographies with Over 1,400 Portraits: A Comprehensive Encyclopedia of the Lives and Achievements of American Women During the Nineteenth Century*. Volume II, ed. F.E. Willard, M.A. Livermore, New York-Chicago-Springfield 1897.
- Malikov A.M., *The Russian conquest of the Bukharan Emirate: military and diplomatic aspects*, „Central Asian Survey”, 2014, No. 33.

Mandler D., *Arminius Vambéry and the British Empire. Between East and West*, Lanham-Boulder-New York-London 2016.

Monroe W.S., *Bulgaria and Her People: with an account of the Balkan wars, Macedonia, and the Macedonia Bulgars*, Boston 1914.

Sandmeier M., *The Bulgarian Horrors Through the Eyes of an American Journalist: J.A. MacGahan's Role in the Liberation of Bulgaria from the Ottoman Empire 1876-1878*, „Thesis” 2013.

Martzolff C. L., *History of Perry County. Ohio*, New Lexington 1902.

Randall D., *The Great Reporters*, London 2005.

Randall D., *The universal journalist*, London-New York 2014.

Ratliff W.R., *Pilgrims on the Silk Road: A Muslim-Christian Encounter in Khiva*, Eugene 2010.

Sela R., *Invoking the Russian conquest of Khiva and the massacre of the Yomut Turkmens: the choices of a central Asian historian*, „Asiatische Studien : Zeitschrift der Schweizerischen Asiengesellschaft = Études asiatiques : revue de la Société Suisse-Asie”, 2006, T. 60, No. 2.

Spaulding E.W., *Schuyler, Eugene*, [w:] *Dictionary of American Biography*. Vol. 16, ed. D. Malone, New-York 1935.

Stone I.R., *Spying on the Russians: Archibald Douglas and HMS Egeria at Petropavlovsk, 1877-1878*, „Polar Record” 1994, No. 30.

Taylor A.W., *Centennial History of Columbus and Franklin County*, Ohio. Vol. I, Chicago-Columbus 1909.

Todorova M., *Imagining the Balkans*, New York 2009.

Walker D., *The Search for Januarius MacGahan*, El Paso 1989.

Wojciechowski G., *Chiwa 1839-1840*, Zabrze-Tarnowskie Góry 2016.

Адиллов Ж.Х., *Экспедиция Александра Бековича-Черкасского в Среднюю Азию: историографическая динамика*, „O'zbekiston tarixi” 2014, No. 4.

Боронин О.В., *К вопросу о периодизации политики России в Средней Азии во второй половине 60-х первой половине 80-х гг. XIX в.*, „Известия Алтайского государственного университета” 2005, No. 4.

Буканова Р.Г., *Российско-Казахские отношения в XVI-XIX вв.*, „Вестник Академии Наук Республики Башкортостан”, 2021, Т. 40, No. 3.

Веревкин, *Николай Александрович*, [w:] *Военная энциклопедия*: Т. 5, ред. К.И. Величко, Санкт-Петербург 1911.

Верещагин, *Василий Васильевич, (1842-1904)*, [w:] *Военная энциклопедия*, т. 6, ред. К.И. Величко, Санкт-Петербург 1912.

Гулишамбаров С.И., *Мак-Гахан (Варвара Николаевна, урожденная Елагина)*, [w:] *Энциклопедический словарь т. XVIII*, ред. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, Санкт-Петербург 1896.

Гулишамбаров С.И., *Мак-Гахан (Януарий Алоизий Mac-Gahan, 1844-1878)*, [w:] *Энциклопедический словарь т. XVIII*, ред. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, Санкт-Петербург 1896.

Иванин М.И., *Описание Зимнего похода в Хиву в 1839–1840 году*, Санкт-Петербург 1874.

Кауфман (Константин Петрович фон-К., 1818-82), [w:] *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона т. XVIa*, red. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, Санкт-Петербург 1895.

Керсновский А.А., *История русской армии. Том второй. От взятия Парижа до покорения Средней Азии. 1814-1881 г.г.*, Москва 1993.

Косарев С.И., Косарева И.В., *Американский агент «Русского влияния» (памяти Я. А. Мак-гахана)*, „Вестник БГУ” 2016, No. 4.

Ломакин, Николай Павлович, [w:] *Военная энциклопедия*, т. 15, red. В.Ф. Новицкий, Санкт-Петербург 1914.

Мак-Гахан (Варвара Николаевна), [w:] *Энциклопедический словарь. Дополнительный Т. II*, red. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, Санкт-Петербург 1906.

Макгэхен Джануариус Алойзиус (MacGahan, Januarius Aloysius) (1844-1878), [w:] *Энциклопедия российско-американских отношений. XVIII-XX века*, Москва 2001.

Маркозов, Василий Иванович, [w:] *Военная энциклопедия*, т. 15, red. В.Ф. Новицкий, Санкт-Петербург 1914.

Семенцов О.Ю., «...Никогда не проявлял он бестактную болтливость или бесчестность». *Журналистская деятельность Мак-Гахана в 1870-е гг. и его роль в развитии российско-американских отношений*, „Военно-исторический журнал” 2010, No. 5.

Семенцов О.Ю., *США и политика России в Центральной Азии в первой половине 1870-х годов*, „Вестник Волгоградского Государственного Университета. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения” 2010, No. 1.

Терентьев М.А., *История завоевания Средней Азии*. Том 1, Санкт-Петербург 1906.